

INDUSTRIJSKO DELO V SOCIALIZMU

Od izkušnje do dediščine

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Izvleček: Prispevek prinaša poglobljen vpogled v zapleteno in pogosto napeto razmerje med izkušnjo industrijskega dela, spominom nanjo in procesi ustvarjanja industrijske dediščine. Pri tem poudarja posebnosti spominskih in dediščinskih praks v Sloveniji in drugih postjugoslovanskih družbah, kjer je do intenzivne industrializacije prišlo v obdobju socializma. Še posebej je problematizirana odsotnost tistih, ki so zgodovino industrializacije ustvarjali – industrijskih delavcev – iz diskurzov in podob industrijske dediščine.

Ključne besede: industrijsko delo, industrijska dediščina, spominske in dediščinske prakse, socializem, postjugoslovanske družbe

Uvod

Industrijska dediščina je zadnja leta postala aktualna tako za raziskovalce kot za oblikovalce kulturnih politik. Če se omejimo na slovenski prostor, kar nekaj pomembnih novjših študij na različne načine obravnava svet, ki ga je oblikovalo industrijsko delo (glej med drugim Černelič Krošelj, Jelavić in Rožman 2011; Oder 2015; Vodopivec 2007). Organizirana so bila številna strokovna srečanja, razstave in dogodki ter izvedeni kulturni projekti, posvečeni industrijski dediščini, vzrokom za skoraj popoln propad industrije in posledicam tega propada.¹ Muzeji, ki posebno pozornost posvečajo industrijski dediščini, kot so Tehnični muzej v Bistri, Muzej premogovništva v Velenju, Muzej za arhitekturo in oblikovanje, Mestni muzej Idrija ter pokrajinska muzeja v Ravnah na Koroškem in na Jesenicah, s svojimi razstavami v slovenskem družbenem prostoru pritegujejo veliko pozornost. Še več, industrija in njena dediščina očitno vzbujata močna čustva, vznihanje in navdušenje – to zrcali tudi naslov mrežnega razstavnega projekta Evropske prestolnice kulture Maribor 2012 o industrijski dediščini *Uf, industrija!*.

Odgovor na vprašanja, zakaj narašča zanimanje za industrijo in njeno dediščino, zakaj z industrijo povezujemo močne čustvene odzive ter zakaj se to dogaja prav v za-

1 Dokumentarna proslava *Was ist Maribor?*, uprizorjena leta 2012 v nekdanji kotlovnici tovarne TAM, kritično problematizira propad tega mariborskega industrijskega velikana. Dokumentarni film Zvezdana Martiča *Kam so vse tovarne šle?* (2015) govori o propadu večine slovenskih tovarn.

Abstract: The article offers an in-depth insight into the complicated and often strained relationship between the experience of industrial labor, memories of it, and the processes of creating industrial heritage. It stresses the particularities of memory and heritage practices in Slovenia and in other post-Yugoslav societies, where intense industrialization occurred in the period of socialism. It focuses particularly on the absence of industrial workers, who were the principal actors of socialist industrialization, from the discourses and images of industrial heritage.

Key words: industrial labor, industrial heritage, memory and heritage practices, socialism, post-Yugoslav societies

dnjih nekaj letih, je treba iskati na stičišču različnih družbenih, političnih, kulturnih in ekonomskih procesov, ki definirajo današnji čas.

Prvič, živimo v obdobju, ko obrazci industrijske proizvodnje, znani iz 19. in 20. stoletja, izginjajo ali pa se bistveno spreminjajo.² Kot poudarjajo v opisu projekta *Uf, industrija!*, so

globalni ekonomski tokovi skorajda izbrisali industrijo iz Slovenije. V socialistični Jugoslaviji je imela industrija pomembno vlogo, danes pa je potisnjena v ozadje. Poudarjeno gospodarsko vlogo so prevzele druge ekonomske panoge. Tako je prehodnost časa, v katerem živimo, pravšnja spodbuda, da se ozremo po njeni dediščini in analiziramo njeno aktualnost. (*Uf, industrija* 2012: 3)³

Tudi na širši, globalni ravni se je zgodil »prehod od industrijske manufakture na digitalne tehnologije« (Scribner 2003: 17; glej tudi Blackmar 2001). Ta prehod, ki sta mu sledili fragmentacija in globalizacija proizvodnih procesov, ni vplival samo na to, kako ljudje delajo in kako razu-

2 To pa ne pomeni, da industrija v današnjem svetu povsem izgublja pomen: kot poudarja antropologinja Kim Fortun (2012), živimo v obdobju poznega industrializma, ko je prišlo do prestrukturiranja industrije in ko je za ljudi na določenih območjih, praviloma na (geografskih, ekonomskih) periferijah, industrija povezana z onesnaženostjo, zdravstvenimi tveganji in izjemno težkimi življenjskimi in delovnimi razmerami. Za več o katastrofalnih dimenzijah poznoindustrijskega stanja mest v postsocialističnih državah glej na primer Berge (2012); Jovanović (2013); Pelkmans (2013); Petrović in Vukelić (2013).

3 Glej tudi katalog razstave *Industrijska dediščina na Goriškem* (Miklavčič Brezigar 2015).

mejo svoje delo, ampak tudi na njihova čustva, afekte in hrepenenja.⁴ Povezave med izdelkom in izdelovalcem, kot jo opisuje filozof Alexandre Kojève, v teh novih okoliščinah ni več mogoče vzpostaviti:

Človek, ki opravlja delo, svoj izdelek prepoznava v Svetu, ki ga je njegovo delo dejansko spremenilo: v njem prepozna sebe, vidi ga kot svojo lastno človeško realnost, v njem odkriva in razkriva drugim objektivno realnost svoje človečnosti, izvirno abstraktne in povsem subjektivne percepcije, ki jo ima o samem sebi. (Kojève 1980: 27)

Drugi razlog za povečano zanimanje za industrijsko dediščino je v njenem pomembnem mestu v evropski kulturni politiki in zamišljanju evropske identitete. V naraciji o Evropi kot zibelki industrije je industrijska dediščina predstavljena kot eden izmed stebrov skupne evropske identitete, hkrati pa je pomembna za nacionalne identitete posameznih evropskih držav, ki s produkcijo muzejskih razstav, zbirk in projektov potrjujejo svojo pripadnost Evropi in njeni skupni zgodovini.⁵

Spodbude, ki prihajajo tako »od zgoraj«, iz evropskih in nacionalnih institucij, kot »od spodaj« – za posameznike in posameznice so objekti in naracije industrijske dediščine pomembni in privlačni – odpirajo širok prostor za najrazličnejše reprezentacije in interpretacije zgodovine kolektivnega industrijskega dela, ki je zaznamovalo drugo polovico 20. stoletja. Vendar pa ustvarjanje industrijske dediščine nikakor ni enostaven, nedvoumen in neproblematičen proces. To še posebej velja za družbe, kot so slovenska in druge družbe nekdanje Jugoslavije, najprej zato, ker so intenzivna industrializacija in z njo povezani modernizacija, urbanizacija in izboljšanje življenjskih razmer v teh družbah ozko povezani s socialističnim obdobjem. Socializem kot politični in ekonomski sistem ter življenjska izkušnja se, po drugi strani, zelo pogosto interpretirata kot »neevropska«, deviantna epizoda v zgodovini vzhodnoevropskih družb. Zato so muzejske in druge z dediščino povezane naracije o socialističnem industrijskem delu zaznamovane z ambivalenco in pogosto samocenzuro. Poleg tega ima ta dediščina pomemben nadnacionalni, jugoslovanski vidik, ki ga je danes težko vključiti v nacionalne dediščinske diskurze. Zato je industrijska dediščina na območju nekdanje Jugoslavije pogosto podvržena nacionalizaciji. Leta 2010 je na primer Slovenski etnografski muzej pripravil razstavo o slovenskih blagovnih znamkah z naslovom *Cockta – pijača vaše in naše mladosti*. Z razstavo so skušali predstaviti slovenske blagovne znamke, jih vključiti v »muzealizirano nacionalno identiteto« (Rogelj Škafar 2010: 5) in poudariti »pomen, ki ga ima utrje-

vanje znanja o blagovnih znamkah za nacionalno kulturo« (Rogelj Škafar 2010: 6). Osrednji del razstave in kataloga je bil posvečen Cockti. Čeprav je zgodovino Cockte najbolj zaznamovalo obdobje socialistične Jugoslavije, se razstava in katalog tematiki posvečata s povsem tržnega, dobičkonosnega vidika, kjer je ostanek nekdanje Jugoslavije poimenovan kar »nova južna tržišča«.

Še en pomemben vir napetosti med zgodovino industrijskega dela in njeno interpretacijo v diskurzih dediščine je dejstvo, da živimo v specifičnem zgodovinskem trenutku: zgodovina industrijskega dela in modernizacije druge polovice 20. stoletja se preobraža v dediščino, pri čemer pa je še vedno del osebnih življenjepisov in izkustvenega spomina več generacij, ki so to zgodovino, danes doživljajo kot dediščina, ustvarjale.

Prispevek v nadaljevanju prinaša poglobljen vpogled v zapleteno in pogosto napeto razmerje med izkušnjo industrijskega dela, spominom nanjo in procesi ustvarjanja industrijske dediščine. Pri tem je posebna pozornost namenjena mestu tistih, ki so omenjeno zgodovino ustvarjali – industrijskih delavcev – v diskurzih in podobah industrijske dediščine.

Industrijska dediščina in evropski kulturni spomin

Spomin na kolektivno industrijsko delo je, kot poudarja Elisabeth Blackmar, spomin na »prevladujočo vizijo *prihodnosti* v 20. stoletju« (2001: 325). To vizijo so v drugi polovici 20. stoletja imeli na obeh straneh železne zavese: kot opozarja Zygmunt Bauman, sta kapitalizem in socializem »večno poročena« prav v modernosti in njenem razsvetljenem sporočilu (Bauman 1992: 222). Charity Scribner je pokazala, da je bila za zahodne pisatelje v 70. in 80. letih 20. stoletja značilna nostalgija po delu v socialističnih tovarnah in po solidarnosti med delavci. Njihova dela »ne slavijo zgolj zadnjega upanja za socialistično alternativo ter enkratne možnosti za mednarodno solidarnost, temveč tudi svojevrstno vizijo kolektivnega in skupnega dela« (Scribner 2002: 237). Avtorica opisuje romane Johna Bergerja in Leslie Kaplan, kjer avtorja »stalno iščeta vzporednice med delovnim življenjem v Franciji in v srednji Evropi, še posebej na Poljskem v času gibanja Solidarnost.« Po njenem mnenju »kritika teh del razkriva razsežnosti prizadevanj, ki so jih zahodni intelektualci v 70. in 80. posvečali idealizirani 'Drugi Evropi'« (Scribner 2002: 239).

Kljub vsemu pa se v postjugoslovanskih in postsocialističnih družbah nasploh poskuša na različne načine preprečiti poskuse, da bi *pripadnost Evropi* zagovarjali prek pogleda na lastno socialistično preteklost. V evropskih političnih in javnih diskurzih je socializem v glavnem obravnavan kot neevropska zgodovinska dediščina. Pomanjkanje občutka pripadnosti Evropi se je v postsocialističnih družbah še posebej okrepilo v procesu pridruževanja EU, ko so morale nekdanje socialistične države »dokazovati« svojo evropskost.

4 O teh spremembah in njihovih posledicah pronicljivo razmišlja Matthew Crawford (2009).

5 Glej na primer resolucijo *Industrijska dediščina v Evropi*, ki jo je leta 2013 sprejel Stalni odbor Sveta Evrope.

Delavci v industriji kot družbena skupina, ki je tesno povezana s socializmom, so dvojno marginalizirani – so namreč še dodatno podrejeni v že obstoječi podrejenosti nekdanjih socialističnih družb, dojema pa se jih kot breme in kot skupino, ki je zajedavka širše družbe. Njihove spominske prakse, ki poudarjajo pozitivne vidike socializma, so pogosto zaničljivo označene kot postsocialistična nostalgija ter skoraj vedno interpretirane kot strategija, povezana s sedanjo situacijo delavcev in s težavami, s katerimi se ti srečujejo med vsakdanjim življenjem v postsocializmu. David Kideckel na primer poudarja, da se »nostalgija po socializmu osredinja na varnost – varnost lastnega delovnega mesta, družbe, fizičnega življenja.« Po njegovem mnenju je

takšna selektivna uporaba socialističnega modela v končni fazi brezplodna in ne omogoča učinkovitega delovanja, saj poudarja odnose in razmere, ki so danes popolnoma diskreditirani. Kolektivistične prakse v postsocialističnih institucionalnih kontekstih niso smiselne in tako globalne elite kot tudi hudo obremenjeni, a energični srednji razred jih le malo podpirajo. (Kideckel 2008: 13)

Treba se je zavedati, da takšen negativen odnos do čustvovanja delavcev ni izključno postsocialistični fenomen, ampak je del širšega okvira postindustrijske kritike delavskega razreda, ki »goji romantični spomin na čas, ko je lahko delavski razred lažje proizvajal svoj lasten smiseln svetovni nazor: neproblematično skupnost v splošnem interesu« (Wright 1985: 22).⁶

Na tem mestu želim podati drugačno interpretacijo spominov delavcev na industrijsko delo v socializmu ter na zapuščino socialistične industrializacije, ki delavce v socializmu razume kot družbene subjekte in akterje.

Če želimo resno upoštevati potrebo posameznikov, da delujejo kot družbeni akterji in se jih kot take tudi jemlje, moramo razumeti spominske strategije delavcev in njihovo izpogajanje družbenih identitet na način, ki presega običajne interpretacije. Po njih so delavski spomini »napačne interpretacije socialistične preteklosti«, ki jih delavci uporabljajo »pri določanju ciljev v sedanjosti in strategij za prihodnost« (Kideckel 2008: 13). Po mojem mnenju je vztrajanje delavcev pri vrednotah, odnosih in razmerah, ki so obstajali v socializmu, zanje več kot le način za dose-

ganje boljše individualne obravnave in podpore širše družbe, pa tudi več kot zgolj »oklepanje socialne varnosti, ki ni nikoli zares obstajala« (Scribner 2003: 11). Nostalgijo, ki veje iz njihovih spominov, je morda najlažje opisati z besedami Dejana Kršića, ki jo vidi kot očarani pogled in poudarja, da »resnični objekt nostalgije ni čudovita podoba izgubljene preteklosti, ampak sam pogled, prevzet s to podobo« (Kršić 2004: 31). Tovrstno prevzetost je mogoče opaziti v številnih izpovedih nekdanjih socialističnih delavcev, s katerimi sem govorila v zadnjih letih:⁷

Ko sem prišel sem delat, sem bil impresioniran. Tovarna je imela vse: avtobusi so vozili med mestom in tovarno, vlak ... Na tovarniški železniški postaji je bila streha. Pokrite tire si takrat lahko videl samo na glavni postaji v Beogradu. (Delavec v tovarni kablov v Jagodini, Srbija)

Tovarna je impresionirala s svojo velikostjo. Ko si se ji približal, si lahko slišal hrup. Bil je tako glasen, da si ga slišal že pri mostu. (Delavec v tovarni kablov v Jagodini, Srbija)

Takšno navdušenje je treba obravnavati v širšem družbenem kontekstu samozavesti, tesno povezane z naracijo pripadnosti širšemu svetu (»Evropi«), in sodelovanja pri skupnem projektu modernizacije in napredka:

Imeli smo idealne pogoje za delo in opremo – nosili smo delovno obleko, ki nam je zagotavljala zaščito. Vsakih šest mesecev smo dobili novo delovno obleko in drugo opremo. Poleg tega smo imeli delavci obilnejše obroke kot tisti v administraciji. Vse je bilo dobro organizirano in natančno določeno. Menim, da je enaka oblika organizacije obstajala na Zahodu. (Delavec v tovarni kablov v Jagodini, Srbija)

Ponos na visoke standarde proizvodnega procesa in osebna navezanost na izdelke morda še najbolj izražata željo delavcev, da ne bi predstavljali glasu ponižanih posameznikov z družbenega obrobja, ampak družbene akterje, sposobne oblikovati zgodovinsko in družbeno pomembne in legitimne naracije:

Kable smo prodajali Američanom. Gorenje iz Slovenije je prav tako kupovalo mikro kable od nas. Velike količine kablov smo izvažali na ameriška, ruska, francoska, nemška in belgijska tržišča. (Delavec v tovarni kablov v Jagodini, Srbija)

V tovarni smo izdelovali rakete za Ruse. Ko so prišli v našo tovarno, so samo gledali – niso imeli pojma, kaj delamo. Zato, ker smo mi uporabljali zahodno

⁶ Takšna interpretacija afektivne navezave delavcev na lastno preteklost je bila že deležna izdatnih kritik: za zahodne/postfordistične vidike glej Blackmar (2001), pa tudi Smith (2006: 195), ki trdi, da »je nostalgija pogosto napačno prepoznana kot zgolj izraz etosa 'nekdanj je bilo bolje', pri čemer se ne razume, da lahko nostalgični spomini vključujejo tudi kritično in zavestno spominjanje, ki prepoznava in se ukvarja s čustveno težkimi vidiki.« Kot pravi Robertson (2008, citirano po Smith, Shackel in Campbell 2011: 3), »diskurzi 'nostalgije' in 'industrijske dediščine' ne služijo zgolj delegitimiziranju tega, kar poimenuje 'dediščina od spodaj', temveč tudi prikrivanju inherentno disonantnega značaja tega koncepta in njegove povezave z družbenim protestom.«

⁷ Intervjuji z delavci so bili opravljeni med mojimi obiski Tovarne kablov v Jagodini v Srbiji med letoma 2004 in 2006 ter v času mojega terenskega dela v Nišu leta 2007 ter v Brezi in Varešu v Bosni in Hercegovini leta 2010. Intervjuvancem se iskreno zahvaljujem za njihov čas in pripravljenost, da v menoj delijo svoje misli in spomine.

tehnologijo, ki je bila njim nedosegljiva. (Inženir v Elektronski industriji Niš, Srbija)

Moj sin študira v Bostonu. Ko sem ga obiskal, mi je pokazal svoj laboratorij. Ni mogel verjeti, da poznam vse aparate, ki jih imajo tam. Sem mu povedal: sin moj, mi smo to proizvajali. (Inženir v Elektronski industriji Niš, Srbija)

Te naracije in prakse (ki so navadno diskreditirane kot nostalgija po socializmu) presegajo individualna in povsem eksistencialna pričakovanja ter bi jih bilo treba obravnavati v širšem družbenem kontekstu: spomini na delo v socializmu vsebujejo tudi naracijo o modernizaciji, ki na kulturni in zgodovinski zemljevid Evrope postavlja tudi nekdanje socialistične družbe. S tega vidika je te spominke prakse treba razumeti kot poskus vnovičnega prevzemanja družbeno pomembnega in legitimnega glasu ter kot zahtevo za vključitev lastnih izkušenj in spomina v skupni evropski kulturni spomin 20. stoletja. Nostalgija po socialistični modernizaciji tako kaže na željo po vključitvi naracij socialističnih delavcev v skupni evropski kulturni spomin. Zato je problematično razumevanje nostalgije kot nečesa, kar dodatno poudarja izključenost delavcev.

Muzealizacija izkušnje industrijskega dela

Industrijska preteklost 20. stoletja je bila vsaj deloma preoblikovana v dediščino v tistih delih Evrope in sveta, kjer so jo razumeli kot naravni evlucijski korak zahodnega kapitalizma oziroma, z besedami Elisabeth Blackmar, kjer je bilo industrijske ostanke mogoče sprejeti kot »običajno posledico konca zgodovine« (2001: 338) in je mogoče razmišljati »o absolutni minulosti [pastness] preteklosti« (Janowitz 1990: 1, citirano po Edensor 2005: 13). Takšno pojmovanje industrijske dediščine ponazarja argumentacija v dokumentaciji o uvrstitvi industrijskega mesteca Blaenavon v Walesu na seznam svetovne dediščine UNESCO (Dokument o imenovanju 1999). Ob sklicevanju na Operativne smernice za izvajanje Konvencije o svetovni kulturni in naravni dediščini je v dokumentu navedeno, da

Blaenavon spada v kategorijo (ii) kulturne krajine: organsko oblikovana krajina, ki je posledica začetne družbene in ekonomske nujnosti in se je v svojo sedanjo obliko razvila skupaj z naravnim okoljem in kot odgovor nanj. Združuje tako elemente reliktno oziroma fosilne krajine, kjer se je evlucijski proces industrializacije končal in za sabo pustil pomembne razpoznavne značilnosti v materialni obliki, kot tudi žive krajine s pomembnimi dokazi evolucije skozi čas. (Dokument o imenovanju 1999: 19; poudarki v izvorniku)

Navedeni odlomek ne poudarja zgolj vidika »naravne evolucije«, ampak tudi pomen vključevanja industrijskih ostankov v naravno krajino.

V številnih evropskih državah so ostanki velikih industrijskih projektov ohranjeni, shranjeni in prikazovani kot reprezentativni del zgodovine in razvoja družbe, oglaševani kot turistične znamenitosti in vgrajeni v pokrajino kolektivnega spomina. V procesu preoblikovanja industrijske preteklosti v dediščino so pogosto še posebej poudarjeni vidiki industrializacije, ki je vključevala obete in vizije modernega življenja, solidarnosti in občutka pripadnosti skupnosti.⁸ Kljub temu pa »kulturalizacija« industrijskih ostankov na postfordističnem Zahodu pravzaprav pomeni njihovo naturalizacijo – ko se jih zvede na »fosilizirano« arheološko najdišče, estetizirano turistično znamenitost ali rekreativno površino, se jih vrača nazaj v naravno krajino in »vgrajuje v naravne cikle rojstva in smrti, rasti in propadanja« (Barndt 2010: 270). Kerstin Barndt nadalje opozarja, da so prakse »integracije objektov postindustrijskega propadanja v krajino obnove podobne trditvam o logiki kapitala« (2010: 272) in da se »ideja o delavskem razredu kot viru kolektivne identitete« v tem procesu integracije izgubi (2010: 277).

Ostanke socialistične industrializacije je težko vključiti v kulturno dediščino, čeprav je industrializacija v socializmu temeljila na enaki viziji prihodnosti kot veliki industrijski projekti na Zahodu. Težko jih je predstaviti kot »naravni razvojni korak«, med drugim zaradi preloma ob koncu socializma, ki je sovpadal z zatonom industrijske dobe. Prostori industrializacije 20. stoletja so v vzhodni Evropi večinoma ostali zunaj razmišljanja o evropski kulturni dediščini. Zemljevid mreže ERIH (Evropska pot industrijske dediščine) na primer ne vključuje nobene od držav naslednic nekdanje Jugoslavije niti večine držav vzhodne Evrope (Spletni vir 1). Zemljevid vsebuje Poljsko in Češko, a sta tudi ti dve državi predstavljeni s starejšo, predsocijalistično industrijsko dediščino.

Kako razumeti to odsotnost industrijske preteklosti post-socialističnega dela Evrope tako z zemljevida evropskega spomina na industrializacijo in modernizacijo kot iz institucionaliziranih nacionalnih naracij o kulturni dediščini? Odgovor je deloma možno iskati v percepciji socialistične zapuščine kot v osnovi neevropske, pa tudi v samem procesu produkcije kulturne dediščine. Ta proces poteka v institucionaliziranih središčih, ki so nosilci avtoritete in moči, in praviloma od zgoraj navzdol. Kot tak je selektiven, ekskluziven in etnocentričen. Poleg tega ustvarjanje industrijske dediščine otežujejo tudi posebnosti pojava, ki ga navadno imenujejo »postsocijalistična tranzicija«. Industrijske ruševine v nekdanjih velikih industrijskih središčih pogosto niso zapuščene tako kot drugod po svetu, ampak je v njih še vedno najti delavce, ki vsakodnevno prihajajo na delo in so vedno znova priče postopnemu razpadanju in siromašenju, saj je bilo veliko tovarn prevelikih

⁸ Glej na primer vodnik Katje Roekner po berlinski industrijski kulturi (2009), ustanovljeni konec 19. in v začetku 20. stoletja.

in s preveč zaposlenimi, da bi jih bilo mogoče enostavno oziroma v celoti privatizirati.⁹ Industrijskih ruševin ni mogoče preoblikovati v kraje spomina, saj so za veliko ljudi še vedno del realnosti in vsakodnevnega boja za preživetje. Te ruševine opozarjajo, da je »izkušnja izgube stalna in se dotika sedanosti« (Barndt 2010: 287). Poleg tega v primerih, ko so bila velika socialistična industrijska podjetja uničena, njihovi objekti pa zapuščeni, te zapuščene ruševine ne pripadajo v celoti preteklosti, saj sveta socialističnega industrijskega dela ni nadomestila nobena nova realnost z novimi priložnostmi. Vsa ta nekdanja industrijska območja še vedno živijo v sedanosti, ki je pravzaprav podaljšana preteklost, brez možnosti za nujni korak naprej, ki bi omogočil oddaljitev od industrijske preteklosti, refleksijo o njej in na koncu tudi preoblikovanje v zapuščino oziroma dediščino.

Po drugi strani »postsocialistična tranzicija« ustvarja razmere, ki niso posebej »naklonjene« ohranjanju nekdanjih industrijskih območij ter ki obenem uvajajo novo hierarhijo vrednot in interesov: poskuse ohranitve starih industrijskih kompleksov se pogosto razume kot problem in oviro, zlasti če ti kompleksi stojijo v urbaniziranih območjih, na zemljiščih, ki si jih pripadniki neoliberalnih elit želijo prilaistiti in z njimi kovati dobiček.

Poleg teh »zunanjih« vzrokov, ki otežujejo, če že ne onemogočajo transformacijo prostorov socialističnega industrijskega dela v kulturno dediščino, obstaja tudi pomemben »notranji« vzrok za to, da ti prostori ne doživijo tovrstne transformacije. S temi prostori sta namreč neločljivo povezana nostalgичno občutje in močna prisotnost afekta, ki se med drugim odražata v spominih delavcev ter v njihovi prevzetosti nad proizvodnimi procesi in sodelovanjem v njih. Za »muzealizacijo« teh prostorov bi bili najprej potrebni »pomiritev« in čustvena razbremenitev. Kot nakazuje omenjeni primer velškega industrijskega mesteca Blaenavon, bi morali ti prostori govoriti o nas, vendar pa ne o nas tukaj in zdaj;¹⁰ toda ostanki kolektivnega industrijskega dela v socializmu govorijo prav o slednjem.

Leta 2009 je Arhitekturni muzej Ljubljana (današnji Muzej za arhitekturo in oblikovanje) organiziral razstavo *Iskra: Neuvrščeno oblikovanje 1946–1990*, ki je bila posvečena izdelkom podjetja Iskra, največjega proizvajalca elektronike v Jugoslaviji, ter še posebej oblikovanju in samemu procesu oblikovanja v podjetju. V prispevkih v katalogu, ki je izšel ob razstavi, je mogoče prepoznati večino tematskih jeder, o katerih govorijo tudi posamezniki – (nekdanji) delavci, ki pripovedujejo svoje spomine o delu

v socializmu in razkrivajo poglede na lastno vlogo v tem obdobju. Avtorji besedil poudarjajo, da so bili v času socializma standardi industrijskega oblikovanja v Sloveniji zelo visoki, primerljivi z večino razvitih zahodnih držav. Uvodni članek se začne z omembo bienala industrijskega oblikovanja v Stuttgartu leta 1971, kjer je Iskra svoje oblikovalske dosežke predstavila na razstavi *Jugoslovansko oblikovanje – Iskra kaže pot*. V katalogu je jasno izražen občutek ponosa, da je bila v tistem času socialistična Slovenija s svojim visokokakovostnim industrijskim oblikovanjem »del sveta«; večkrat je poudarjeno tudi, da je Iskra tesno sodelovala in izmenjevala znanje z najbolj priznanimi podjetji iz zahodne Evrope, kot so Bosch, AEG in Siemens, ter da je bila resna tekmica podjetju Braun (glej Predan 2009: 45).

A ta občutek ponosa in navdušenja ustvarjalcev razstave o socialističnem oblikovanju Iskre je dobil le malo podpore tistih, s katerimi je celotna zgodba najbolj povezana in ki trenutno zasedajo najvišje položaje. Govorimo predvsem o direktorjih podjetij, ki so nasledila Iskro, in o mladih slovenskih oblikovalcih. Večina avtorjev kataloga, še posebej tistih, ki so osebno prispevali k organizaciji razstave, z grenkobo omenja njihovo pomanjkanje zanimanja in hvaležnosti (glej Šubic 2009: 11). Po drugi strani pa avtorji kataloga opozarjajo na navdušenje lastnikov starih izdelkov (med katerimi je bilo veliko nekdanjih zaposlenih v podjetju) nad tem, da lahko prispevajo k razstavi; pogled na te izdelke (telefone, televizijske in radijske sprejemnike, kuhinjske pripomočke) pa izžareva precejšnjo mero osebne in kolektivne nostalgije. Pokaže se tudi, kako zelo so (bili) lastniki navezani na »naše izdelke«, ki jih vidijo kot vir ponosa in znak pripadnosti širšemu svetu.

Razstava Iskrinega oblikovanja je redki poskus tematizacije socialističnega industrijskega dela z naracijo o »pripadnosti svetu«, vrednosti dela ter zmožnosti obvladovanja proizvodnega procesa in procesa modernizacije družbe. Brezbrižnost dela družbe do razstave, še posebej tistih, ki jih ta najbolj neposredno naslavlja, kaže na to, da naracija, ki ni »uskaljena«, naturalizirana, ločena od afekta ter oddaljena od trenutnih družbenih anksioznosti, ne more biti vključena v prevladujoče družbene diskurze o dediščini. Avtorji razstave izrecno izražajo zahtevo po vključitvi tega visokokakovostnega oblikovanja v širšo evropsko in svetovno zgodovino:

Država, ki je danes ni več, je zapustila veliko. Žal ta zapuščina tako doma kot v svetu ostaja skrita v arhivih, ostaja na obrobju, ostaja »neuvrščena« na zemljevid evropskega in svetovnega oblikovanja. Zato na prvi pogled nenavaden naslov, katerega namen je opozoriti na pomembne vrhunce vzhodnosrednjeevropskega oblikovanja, na kakovost, ki nedvomno sodi v vsak zgodovinski učbenik oblikovanja. (Spletni vir 2)

9 Za primer Tovarne kablov Jagodina v Srbiji glej Petrović (2010); za primer tovarne Zastava v Kragujevcu pa Rajković (2015).

10 Naziv znanstvene discipline, »industrijska arheologija«, ki se ukvarja s proučevanjem, ohranjanjem in predstavljanjem industrijske dediščine, prav tako navaja na takšno percepcijo.

»Muzealizacija« socialistične izkušnje industrijskega dela vedno vsaj do neke mere implicira transformacijo v linearno zgodovinsko naracijo ter s tem njeno »pacifikacijo« in čustveno razbremenitev. Muzejske razstave izrazito generacijsko izkušnjo socialistične industrijske modernizacije poleg tega postavljajo v mnogo širši zgodovinski razvoj dogodkov – v primeru jeklarske in železarske industrije se muzejske naracije tako začnejo že s prazgodovino. V naracijah o industrijski dediščini skoraj nikoli nista poudarjena in razdelana socialistično industrijsko delo in značilna generacijska izkušnja tega dela. V Muzeju premogovništva Velenje je na primer veliko več pozornosti namenjene starejšim obdobjem zgodovine rudarstva – 18. in 19. stoletju ter zgodnjemu 20. stoletju. Spletna stran muzeja obiskovalce vabi, da doživijo, »kako so živeli rudarji pred več kot 100 leti« (Spletni vir 3). Podobno časovno usmerjen je tudi Gornjesavski muzej Jesenice, kjer je velik poudarek na jeklarski industriji pred drugo svetovno vojno (Spletni vir 4).

Čigava dediščina?

Reprezentacija industrijskega dela kot dediščine je v osnovi povezana z mestom, ki se ga v muzejskih naracijah daje delavskim skupnostim, njihovim članom in čustvom.¹¹ Pomembnost te problematike ni omejena na socialistično industrijsko dediščino, ampak zadeva tudi zahodno oblikovanje industrijske dediščine. Smith, Shackel in Campbell poudarjajo, da so »ljudje, skupnosti, dogodki in kraji v nacionalnih in mednarodnih praksah oblikovanja dediščine premalo zastopani« (Smith, Shackel in Campbell 2011; glej tudi del Pozo in Gonzales 2012). Vendar je zaradi prej omenjene odsotnosti nekdanjih socialističnih družb z zemljevidov industrijske dediščine zelo pomembno preučevati odnos med delavci kot akterji industrijskega dela in dediščinskimi naracijami o tem delu v postsocialističnem kontekstu. To preučevanje je še toliko pomembnejše zaradi situacije, v kateri so se znašli (nekdanji) industrijski delavci v procesu »postsocialistične tranzicije«. Kot poudarjajo Smith, Shackel in Campbell (2011: 1), je »moralna obveza vseh, ki jih zanimajo oblike dediščine [...], da se posvetijo vprašanjem razreda in ekonomske in družbene neenakosti ter njihovi skriti grožnji samospoštovanju in občutku lastne vrednosti«.

Čeprav razstavljanje in muzealizacija industrijske preteklosti predpostavljata in zahtevata izrazito lokalizacijo – te prakse se namreč vedno dogajajo na (nekdanjih) industrijskih območjih, vendar pa niso neločljivo povezane le z njimi, ampak tudi s specifičnimi skupnostmi, ki so se oblikovale okrog teh območij in so jih le-ta pomembno zaznamovala – se zdi težko vzpostaviti povezavo med muzejskimi naracijami in pripadajočimi skupnostmi. Gre za

del širšega reprezentacijskega problema, ki ne zadeva le muzejskih razstav, ampak tudi druge naracije o industrijskem delu. Kot v svoji študiji o rudarski kulturi na območju Labina v Istri zapiše Andrea Matošević (2011: 13, 30), historiografske in dokumentarne naracije pripovedujejo zgodbo o jugoslovanski industrializaciji, ne da bi do besede pustili glavnim akterjem tega obdobja – delavcem. Preoblikovanje (nekdanjih) industrijskih objektov in območij v turistično znamenitost je splošna lastnost ustvarjanja industrijske dediščine, ki se udejanja prek tesne povezave s turistično industrijo. Ta način se razume kot rešitev za ekonomsko propadanje in pomanjkanje. Praviloma se ta proces ne obremenjuje s spomini, izkušnjami in občutki (nekdanjih) delavcev in lokalnih skupnosti. Kot pravita del Pozo in Gonzales (2012: 446–447), se »industrijska dediščina [...] v veliki meri uporablja kot v prihodnost usmerjeni ekonomski vir, pri čemer se zanemarjata čustveni in človeški potencial za ustvarjanje novih identitet in povezav s preteklostjo.«

Muzej premogovništva v Velenju se oglašuje kot kraj, ki obiskovalcem ponuja enkratno izkušnjo rudarstva: »S pomočjo svetlobnih in zvočnih efektov, prave rudarske malice, vožnje s transportnim trakom in podzemno železnico ter rudarskega pozdrava 'Srečno!' se boste vrnili daleč v preteklost in dodobra spoznali rudarski poklic« (Spletni vir 5).

S komercializacijo delavske izkušnje v procesu ustvarjanja industrijske dediščine se izrazito generacijska izkušnja dehistorizira, deteritorializira in dekontekstualizira ter se spremeni v podobe in prakse, ki obiskovalcem obljubljata »izkušnjo iz prve roke«. Posledica tega je poglobljanje prepada med muzejskimi naracijami in lokalnimi skupnostmi. Razstave v velenjskem Muzeju premogovništva ne vključujejo velikega dela izkušenj, spominov in glasov članov rudarske skupnosti, čeprav muzej stoji v rudarskem, industrijskem mestu, ki mu je videz dala socialistična modernizacija. Ko sem maja 2012 obiskala muzej, je bil edini neposredni sklic na konkretne, še vedno živeče ljudi – člane skupnosti, ki so nekdanje delali v rudarstvu – začasna razstava naslikanih portretov rudarjev. Muzejska naracija se v splošnem osredinja na zgodovino rudnikov in premogovništva v Velenju in je organizirana bodisi kronološko bodisi okrog predmetov, povezanih z rudarstvom (razstava rudarskih svetilk, rekonstrukcija »belih« in »črnih« garderob ter domov rudarjev z začetka 20. stoletja). Ta historizirana, linearizirana naracija dopolnjuje pristop »turistične znamenitosti« in ponudbo »doživetja iz prve roke«: obiskovalci na začetku ogleda prejmejo čelade in oštevilčene žetone, spustijo se v rudnike, lahko si privoščijo malico v rudarski menzi itd. Muzej gosti tudi številne popularne, elitistične kulturne in družabne dogodke, kot so rojstnodnevna praznovanja, modne revije in podzemni koncerti, ki morda spodbujajo lokalno gospodarstvo in oživljajo lokalno skupnost, le malo pa imajo skupnega z rudarji in zgodovino njihovega dela.

¹¹ Razmerje med muzeji in skupnostmi je že dolgo časa v središču pozornosti številnih akademskih del; glej Karp, Mullen Kreamer in Lavine (1992); Karp idr. (2006); Crooke (2007); Watson (2007).

Ob muzealizaciji italijanskega industrijskega mesta Sesto se je Andrea Muehlebach (2011) spraševala, ali je muzej solidarnosti sploh mogoč. Solidarnost kot temeljna vrednota industrijskega dela se pogosto uporablja v metadiskurzih o ustvarjanju industrijske dediščine, tako da se je na seznamu desetih najprivlačnejših muzejev v Sloveniji, ki je bil 26. maja 2012 objavljen v sobotni kulturni prilogi časnika *Dnevnik*, znašel tudi Muzej premogovništva Velenje. Po besedah avtorja seznama muzej omogoča vpogled v življenja rudarjev in je tudi pravo mesto »za spomin na rudarske vrednote, kot so solidarnost, tovarištvo in medsebojna pomoč, ki v zadnjem času pridobivajo na pomenu« (Brejc 2012: 27). Tudi na spletni strani muzeja poudarjajo, da so »v delovanju muzeja ohranjene stare rudarske vrednote – tovarištvo, solidarnost in pomoč, ki pomenijo tudi odnos do obiskovalcev in poslovnih partnerjev« (Spletni vir 6). Razstave in zbirke ter prakse, povezane z njimi, lahko upoštevajo afekt delavcev – kar je prvi pogoj za sklicevanje na solidarnost – če so umeščene v delavske ali lokalne skupnosti oziroma so z njimi v osnovi povezane. V dvorani glavne uprave v Tovarni kablov Jagodina v Srbiji je postavljena manjša razstava še iz socialističnih časov, ki jo še vedno skrbno vzdržujejo, čeprav sama tovarna že več kot 20 let razpada in propada. Razstava prikazuje izdelke iz tovarne, pa tudi fotografije delavcev v proizvodnem procesu ter Tita in njegovih gostov iz svetovne politike, ki so obiskali tovarno.

Medtem ko ta majhna tovarniška razstava danes »komunicira« s preostankom zaposlenih delavcev v tovarni ter zagotavlja legitimnost njihovi sicer vprašljivi družbeni vlogi, ima spominska soba, postavljena na javnem kopalnišču v majhnem industrijskem in rudarskem mestecu Breza v Bosni in Hercegovini, nekoliko širše občinstvo, ki ga sestavlja celotna lokalna skupnost. Na ogled so rudarski »pripomočki«, kot so svetilke in čelade, in številne fotografije, med katerimi večina prikazuje najslavnejšega rudarja v Brezi Alijo Sirotanovića, jugoslovanskega »junaka socialističnega dela«.

Nazadnje pa ob preučevanju »muzealizacijskih« praks industrijske preteklosti, ki jih zaznamuje afekt, ne gre pozabiti dejavnosti, ki sodijo v domeno osebnega in zasebnega, kot so zbirateljstvo, zasebne zbirke in osebni arhivi. Mnogo posameznikov predano zbira, ohranja in izmenjuje predmete iz propadlih tovarn in nekdanjih industrijskih objektov. Zanimanje za takšne predmete pa ne odraža »običajne« zbirateljske strasti do starega. Afekt, ki spremlja te zbirateljske prakse, je druge vrste: povezan je z osebnim odnosom do predmetov iz nekogaršnje lastne preteklosti. Na Jesenicah živijo posamezniki, ki zbirajo predmete, povezane z jeseniško železarno, ki je bila uničena pred dvema desetletjema. Nekdanje delavke Tobačne v Ljubljani v zasebnih arhivih skrbno hranijo različne materialne ostanke, povezane z delom v tovarni: plačilne liste, cigarete, ki jih je izdelovala Tobačna, fakture in račune,

izvode tovarniških glasil, vabila in darila z novoletnih zabav in obletnic itd.¹² Na ta način zbiratelji – med katerimi je veliko nekdanjih zaposlenih – pripisujejo kulturno vrednost individualni in kolektivni preteklosti, ki je pristojne institucije niso prepoznale kot vredne spomina.

Na industrijskih območjih nekdanje Jugoslavije, še posebej tistih, ki jih je deindustrializacija najbolj prizadela, umetniki in aktivisti poskušajo lokalni industrijski zgodovini priboriti status kulturne dediščine in odprto komunicirajo z dominantnimi, institucionalnimi dediščinskimi diskurzi. Eden takšnih primerov umetniško-aktivističnih in lokalno umeščenih praks ukvarjanja z industrijsko kulturno dediščino so dejavnosti amaterskih fotografov iz Foto kluba Hrastnik v Zasavju. To tradicionalno industrijsko in rudarsko območje je močno prizadela deindustrializacija in danes je ena najrevnejših in najmanj perspektivnih slovenskih regij. Foto klub Hrastnik je organiziral štiri razstave z naslovom *Zasavska industrijska dediščina 2006–2010*. Odprtje zadnje razstave novembra 2010 je spremljal performans, branje izjave za javnost »Urada vlade Republike Slovenije za zaščito proletariata in tovarištva«, v kateri je bilo navedeno, »da sta proletariat in z njim tovarištvo na robu izumrtja«. Kot je izjavila predstavnica tega izmišljenega urada slovenske vlade, »čutimo odgovornost, da javnost opozorimo na zasavsko kulturno dediščino svetovnega pomena,« poudarila pa je tudi, da je »država dolžna poskrbeti za svojo kulturno dediščino – v tem primeru je to zasavska industrijska dediščina, njen proletariat in njegovo tovarištvo.«¹³ Ta izjava je spomin na industrijsko delo postavila v kontekst splošnih vrednot, kot so solidarnost, tovarištvo in družbena odgovornost, ter na ta način legitimizirala lokalno zgodovino industrializacije. Prevzem in prevrat dominantnega diskurza o nacionalni kulturni dediščini sta orodji za učinkovito kritiziranje hegemonskega in avtoritativnega koncepta kulturne dediščine. Politično sporočilo se prepleta z močnimi čustvi, ki jih vzbujajo fotografije uničenih industrijskih objektov v Zasavju. Poleg tega je bila razstava postavljena na mestu, ki je neposredno povezano z lokalno industrijsko preteklostjo – v Delavskem domu, v navzočnosti nekdanjih delavcev in rudarjev ter ob spremljavi tradicionalnih rudarskih pesmi v izvedbi lokalnega zbora.

Tovrstne reaktualizacije posebej poudarjajo in vztrajajo na dediščinski vrednosti lokalnih zgodovin industrializacije in delavske kulture značilnih lokalnih delavskih skupnosti. A tudi tukaj razmerje med tistimi, ki predstavljajo, in tistimi, ki so predstavljeni, poraja številna vprašanja in vzbuja prej omenjene pomisleke o odsotnosti glasov delavcev v reprezentaciji delavskih kultur. Slednji ostajajo tiho in svoje lastne dediščine ne morejo uporabiti na proaktiven način, ki bi jim omogočil povezavo preteklosti s sedanostjo

12 Za te informacije se zahvaljujem Tanji Radež in Saši Poljak Istenić.

13 Odprtje razstave je bilo posneto; glej Spletni vir 7.

prek vsakodnevnih interakcij in legitimizacij te dediščine. Da bi postali akterji opolnomočenja, dejavnega udejstvovanja, pa tudi solidarnosti, ki se jo v opisih oziroma poskusih reaktualizacije zgodovine socialistične industrializacije v nekdanji Jugoslaviji pogosto omenja, morajo delavci sami vstopiti v muzejske prostore in najti način za legitimizacijo svoje preteklosti, pa tudi za osmišljanje svoje sedanjosti in vsakodnevnega življenja prek procesa ustvarjanja dediščine. Stalna razstava *IMV – kolesje napredka* v bližini Novega mesta je primer ukvarjanja z industrijsko dediščino, ki članom delavske skupnosti uspešno zagotavlja prostor tako za vključevanje afektivne uporabe lastnih preteklih izkušenj kot tudi omogoča določeno mero delovanja ter občutenja kontinuitete in pripadnosti (za podrobnejšo razpravo glej Petrović 2013).

Sklep

Medtem ko so objekti dediščine na prostorih, ki jih zasedajo nekdanji industrijski kompleksi, in dediščina delavskega razreda na Zahodu že pritegnili veliko pozornosti znanstvenikov in muzejskih delavcev (glej med drugim Barndt 2010; Debary 2004; Linkon in Russo 2002; Shackel 2009; Smith, Shackel in Campbell 2011; del Pozo in Gonzales 2012), rastoče polje (post)socialistične industrijske dediščine ostaja pomanjkljivo raziskano in premalo prisotno v aktualnih akademskih razpravah.¹⁴ Prav to področje pa omogoča neprecenljiv vpogled v moralne in afektivne ekonomije in napetosti, ki se pojavljajo, ko se srečujejo značilne generacijske izkušnje industrijskega dela in dediščinske naracije.

Da bi v celoti razumeli naravo in vloge spominov in zapuščin industrijskega dela v socializmu, je treba upoštevati, da veliko z njimi povezanih čustev presega specifični postsocialistični kontekst ter odraža širša postindustrijska (in postmoderna) hrepenenja in anksioznosti. To ne kaže samo na to, da bi morali na te spomine in zapuščine gledati kot na evropske naracije o 20. stoletju, ampak kliče tudi k namenjanju večje pozornosti afektivnemu potencialu kulturnih naracij in praks. Afekta ne moremo ločiti od spominov delavcev na delo v socializmu, ki so navadno ubesedeni kot naracije o ponosu, prevzetosti in očaranosti nad procesom, v katerem so aktivno sodelovali. Čeprav je v dominantnih diskurzih o postsocializmu sentimentalni značaj postsocialistične nostalgije glavni argument zavračanja njenega pomena za politično in družbeno delovanje, je prav afekt ta, ki omogoča, da sklicevanje na delo v soci-

alizmu postane legitimen politični argument, saj čustvena navezanost, ponos in angažiranje kažejo na to, da so se delavci v socializmu dojemali kot subjekti z avtonomijo in zmožnostjo delovanja. Takšna angažirana in afektivna nostalgija obenem vzdržuje napetost in nemir ter preprečuje, da bi socialistične industrijske ruševine modernistične utopije mirno naturalizirali in jih poslali nazaj v zgodovino ali pa preprosto prezrli in pozabili kot znake »neustrezne socialistične preteklosti«. »Nemirne in vznemirjujoče« (Blackmar 2001: 333) jih dela prav nostalgija. Z nostalgijo te ruševine oživijo in postanejo opomnik ne le preteklosti, ampak tudi vrednot, ki so potrebne za zamišljanje prihodnosti, kot so medgeneracijska in vsesplošna solidarnost, odgovornost, občutek pripadnosti skupnosti, vrednost dela kot takega in – morda najpomembnejše – osebna in kolektivna avtonomija.

V prispevku sem predlagala, da podrobno preučimo načine, na katere delavci uokvirjajo in interpretirajo svoje izkušnje, in da njihove trditve vzamemo resno. Spomini na industrijsko delo v socializmu, pri katerih vztrajajo delavci, vsebujejo zahtevo po demokratizaciji in deprovincializaciji (zahodno)evropskega kulturnega spomina.¹⁵ Prav tako pa »alternativne« oblike ustvarjanja dediščine – zasebne in poljavne muzejske prakse in naracije, ki lahko vključujejo afekt ter posredujejo v sedanjosti – opozarjajo na to, da bi bilo treba »demokratizirati« tudi kulturno dediščino.

Literatura

- BARNDT, Kerstin: Memory traces of an abandoned set of futures: Industrial ruins in the postindustrial landscape in Germany. V: Julia Hell in Andreas Schönle (ur.), *Ruins of modernity*. Durham in London: Duke University Press, 2010, 270–293.
- BAUMAN, Zygmunt: *Intimations of postmodernity*. Routledge: New York, 1992.
- BERGE, Trond: The worse, the better: On safe ground in “The most polluted town on Earth”. *Anthropological Journal of European Cultures* 21 (1), 2012, 81–102.
- BLACKMAR, Elisabeth: Modernist ruins. *American Quarterly* 53 (2), 2001, 324–339.
- BREJC, Irena: Deset najbolj privlačnih muzejev. *Dnevnik*, priloga Objektiv, 26–27, 26. 5. 2012.
- CHAKRABARTY, Dipesh: *Provincializing Europe: Postcolonial thought and historical difference*. Princeton: Princeton University Press, 2000.
- CRAWFORD, Andrew: *Shop class as soulcraft: An inquiry into the value of work*. London: Penguin Books, 2009.
- CROOKE, Elisabeth: *Museums and community: Ideas, issues and challenges*. New York: Routledge, 2007.

14 Zanimivo je, da delo *Heritage, labour and working classes* govori o naravi dediščine delavskega razreda s pomočjo prispevkov o »številnih zahodnih državah, vključno z ZDA, Združenim kraljestvom, Španijo, Švedsko, Avstralijo in Novo Zelandijo« (Smith, Shackel in Campbell 2011: 5), a se niti eden izmed prispevkov ne ukvarja s postsocialističnimi oziroma vzhodnoevropskimi državami; prav tako pa uredniki ne problematizirajo ali upravičujejo ne vključenosti postsocialističnega delavskega razreda v zbornik.

15 Potrebo po »deprovincializaciji zahodne Evrope« (ki se nanaša na poziv Dipsha Chakrabartyja k »razsrediščenju« in »provincializaciji« Evrope v postkolonialnem zgodovinskega opisa so artikulirali znanstveniki, ki so proučevali postsocialistično Evropo (prim. Yurchak 2006; Todorova 2010; Chakrabarty 2000).

- ČERNELIČ Krošelj, Alenka, Željka Jelavić in Helena Rožman (ur.): *Kulturna dediščina industrijskih panog/Industrijska kulturna baština*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2011.
- DEBARY, Octave: Deindustrialization and museumification: From exhibited memory to forgotten history. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 595 (1), 2004, 122–133.
- DEL POZO, Benito in Pablo Alonso Gonzalez: Industrial heritage and place identity in Spain: From monuments to landscapes. *The Geographical Review* 102 (4), 2012, 446–464.
- DOKUMENT o imenovanju: *Nomination of the Blaenavon industrial landscape for inclusion in the world heritage list*, 1999; <http://www.world-heritage-blaenavon.org.uk/en/WorldHeritageSite/WorldHeritageSite/Documents.aspx>, 12. 12. 2011.
- EDENSOR, Tim: *Industrial ruins: Spaces, aesthetics and materiality*. Oxford in New York: Berg, 2005.
- FORTUN, Kim: Ethnography in late industrialism. *Cultural Anthropology* 27 (3), 2012, 446–464.
- JOVANOVIĆ, Deana: *Bor forward: Zamišljanje budućnosti*. Bor: Narodna biblioteka Bor, 2013.
- KARP, Ivan, Christine Mullen Kreamer in Steven Lavine (ur.): *Museums and communities: The politics of public culture*. Washington: Smithsonian Institution Press, 1992.
- KARP, Ivan idr. (ur.). *Museum frictions: Public cultures/Global transformations*. Durham: Duke University Press, 2006.
- KIDCEKEL, David: *Getting by in post-socialist Romania: Labor, the Body, and working-class culture*. Bloomington in Indianapolis: Indiana University Press, 2008.
- KOJÈVE, Alexandre: *Introduction to the reading of Hegel: Lectures on the phenomenology of spirit*. Ithaca: Cornell University Press, 1980.
- KRŠIĆ, Dejan: Work in progress. V: *VlasTito iskustvo: Past Present*. Beograd: Samizdat B92, 2004, 27–32.
- LINKON, Sherry Lee in John Russo: *Steeltown U.S.A.: Work and memory in Youngstown*. Lawrence: University of Press of Kansas, 2002.
- MATOŠEVIĆ, Andrea: *Pod zemljom: Antropologija rudarenja na Labinštini u XX. stoljeću*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2011.
- MIKLAVČIČ-BREZIGAR, Inga (ur.): *Industrijska dediščina na Goriškem – prispevki in pričevanja*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2015.
- MUEHLEBACH, Andrea: The museumization of Fordism. Neobjavljeni prispevek, predstavljen na 18. mednarodni konferenci Sveta za evropske študije, Barcelona, 20.–22. 6. 2011.
- ODER, Karla: *Mati fabrika, mesto in dom*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2015.
- PELKMANS Mathijs: Ruins of hope in a Kyrgyz post-industrial wasteland. *Anthropology today* 29 (5), 2013, 17–21.
- PETROVIĆ, Tanja: When we were Europe: Socialist workers in Serbia and their nostalgic narratives. V: Maria Todorova (ur.), *Remembering communism: Genres of representation*. New York: Social Science Research Council, 2010, 127–153.
- PETROVIĆ, Tanja: Museums and workers: Negotiating industrial heritage in the former Yugoslavia. *Narodna umjetnost* 50 (1), 2013, 96–120.
- PETROVIĆ, Mina in Jelisaveta Vukelić (ur.): *Environmental protection in Pančevo and Bor: Challenges of participation to environmental governance*, Beograd: Institute for Sociological Research, Faculty of Philosophy University of Belgrade, 2013.
- PREDAN, Barbara 2009. Prezrti velikan. V: Barbara Predan in Cvetka Požar (ur.), *Iskra: Neuvrščeno oblikovanje 1946–1990*. Ljubljana: Arhitekturni muzej, 2009, 43–57.
- RAJKOVIĆ, Ivan: *Struggles for moral ground: Problems with work and legitimacy in a Serbian industrial town*. Doktorska disertacija. Manchester: University of Manchester, 2015.
- ROECKNER, Katja: *Berliner Industriekultur*. Berlin: Vergangenheits Verlag, 2009.
- ROGELJ ŠKAFAR, Bojana: Kaj je skupno blagovnim znamkam in (Slovenskemu etnografskemu) muzeju? V: *Cockta: Pijača vaše in naše mladosti – o dediščini slovenskih blagovnih znamk*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2010, 7–8.
- SCRIBNER, Charity: John Berger, Leslie Kaplan, and the western fixation on the “other Europe”. V: *Inszenierung des kollektiven Gedächtnisses: Eigenbilder, Fremdbilder*. Innsbruck idr.: Studien Verlag, 2002, 236–246.
- SCRIBNER, Charity: *Requiem for communism*. Cambridge in London: The MIT Press, 2003.
- SHACKEL, Paul: *An archaeology of American labor and working class life*. Gainesville: University of Florida Press, 2009.
- SMITH, Laurajanne: *Uses of heritage*. London in New York: Routledge, 2006.
- SMITH, Laurajanne, Paul Shackel, in Gary Campbell: Introduction: Class still matters. V: Laurajane Smith, Paul Shackel, and Gary Campbell, *Heritage, labor and the working classes*. New York: Routledge, 2011, 1–16.
- ŠUBIĆ, Špela: Vrhunci slovenskega oblikovanja iz nekdajne Iskre. V: Barbara Predan in Cvetka Požar (ur.), *Iskra: Neuvrščeno oblikovanje 1946–1990*. Ljubljana: Arhitekturni muzej, 2009, 11–15.
- TODOROVA, Maria: Balkanism and postcolonialism or on the beauty of the airplane view. V: Costica Bradatan in Serguei Oushakine (ur.), *Marx's shadow: Knowledge, power, and intellectuals in Eastern Europe and Russia*. Lanham idr.: Rowman and Littlefield, 2010, 175–195.
- UF, industrija: *Uf, industrija!/Wow, Industry!* Maribor: Muzej narodne osvoboditve Maribor, 2012.
- VODOPIVEC, Nina: *Labirinti postsocializma: Socialni spomini tekstilnih delavk in delavcev*. Ljubljana: ISH publikacije, 2007.
- WATSON, Sheila (ur.): *Museums and their communities*. New York: Routledge, 2007.
- WRIGHT, Patrick: *On living in an Old Country: The national past in contemporary Britain*. London: Verso, 1985.
- YURCHAK, Alexei: *Everything was forever, until it was no more: The last Soviet generation*. Princeton: Princeton University Press, 2006.

Spletni viri

Spletni vir 1: <http://www.erih.net/anchor-points.html>, 21. 5. 2013.

Spletni vir 2: http://www.iskra46-90.com/idx.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=1&Itemid=2, 2. 7. 2016.

Spletni vir 3: <http://muzej.rlv.si/si/obisk>, 2. 7. 2016.

Spletni vir 4: <http://www.gmj.si/razstave/delavska-bivalna-kultura/#>, 2. 7. 2016.

Spletni vir 5: <http://www.sloveniaholidays.com/muzej-premogovnistva-slovenije-velenje.html>, 2. 7. 2016.

Spletni vir 6: <http://muzej.rlv.si/si/o-nas/poslanstvo-muzeja>, 2. 7. 2016.

Spletni vir 7: <https://www.youtube.com/watch?v=GJvzVCcjHQo>, 2. 7. 2016.

Industrial labor in socialism: From experience to heritage

The article offers an insight into the complicated and oftentimes tense relationship between the experience of industrial labor, memories of it, and the processes of creating industrial heritage. It points to particularities of memory and heritage practices in Slovenia and other post-Yugoslav societies, where intense industrialization took place during the socialist period. It sheds light on the absence of (former) industrial workers, who were the principal actors of socialist industrialization, from discourses and images of industrial heritage.

The article considers ways in which workers frame and interpret their work experience and points to the necessity to take seriously their memories, affects, and claims. Memories of industrial labor in socialism on which former workers insist should be understood as an attempt to resume a socially relevant and legitimate voice and as a demand to include own experience and memory into the common European cultural memory of the 20th century. These memories thus contain a demand for “democratization”/de-provincialization of European cultural memory. In a similar way, “alternative”, private, and semi-public practices and narratives of industrial heritage-making that involve former industrial workers, allow for affect, and are capable of intervention into the present, point to the need to “democratize” the very concept of cultural heritage.

